

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Szolnoki Zsolt

A jezsuitaellenesség református identításalakulásra gyakorolt hatása a 17. századi Felső-Magyarországon

Témavezető: Dr. Tasi Réka

A doktori iskola vezetője: Prof. Dr. Kecskeméti Gábor

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Klasszikus szövegtudomány

Miskolc

2023

I. A kutatás célja

Kutatásomban a jezsuitaellenesség és református identitásalakulás közötti kapcsolatokra fókuszáltam a 17. századi Felső-Magyarországon. Disszertációmban azt vizsgáltam, hogy hogyan fedezhető fel a jezsuitaellenesség a különböző szövegekben, és hogy ez a jezsuitaellenesség mint jelenség miként játszhatott fontos szerepet a református identitás alakulásában. Mivel a jezsuiták terjeszkedése rendkívül sikeres volt a 17. századi Felső-Magyarországon, a választott nyomtatványaim is ide, azaz Nagyszombathoz, Ungvárhoz, Kassához és Sárospatakhoz kötődnek.

S mivel e városok különösen fontosak a magyar kora újkori református konfesszionalizáció szempontjából is, kutatásom a református tudatalakulás bizonyos pontjaira a jezsuiták és protestánsok közötti felekezeti feszültségeken keresztül kíván rámutatni; persze a választott iratok vizsgálataival, retorikai elemzéseivel. A Kecskeméti C. János által írt vagy fordított, Ungvárhoz köthető négy kiadvány (*Fides Iesv et Iesvitarvm, Catholicvs reformatvs, Az papistak közöt es mi közöttünk...*, *Felelet*) elemzéseiben megkíséreltem hangsúlyossá tenni főként Kecskeméti C. *teológiai* jezsuitaellenességét. Feltételezésem szerint Kecskeméti C. jezsuitaellenessége leginkább Ungvárhoz és az itt végzett, 1617 és 1620 közé eső prédikatori szolgálatához köthető. Mint a város első lelkipásztora, Kecskeméti C. János bizonyosan fontos szerepet játszhatott a helyi református közösség életében.

Alvinczi Péter *Defensiója* már nem teológiai alapon támadja a Jézus Társaságát, ahogy tette azt Kecskeméti C. János, hanem *politikain*. Alvinczi Péter politikai jezsuitaellenességének nem titkolt szándéka, hogy egy negatív képet fessen a politikailag aktív jezsuitákról, elsősorban az érzelmekeltés szolgálatában. A *Defensio* szövegelemzéseiben megkíséreltem továbbá megvilágítani az ún. *Adelskonfessionalisierung* 17. század eleji állapotát is a Felső-Magyarországi régióban.

A *szatirikus* antijeszuita argumentációt mint a jezsuiták hiteltelenítését a negatív érzelmek és a nevetségesség segítségével, disszertációmban két szöveg

képviseli. Mindkettő, tehát a *Jesvita paterek titkai* és az *Egy veres tromfosdi* is vélhetően Czeglédi P. Istvánhoz, a 17. század második felének Kassáján tevékenykedő református prédikátorához köthető. A *Jesvita paterek titkai* és az *Egy veres tromfosdi* által közvetített szatíra fontos szerepet játszhatott abban, hogy felhívja a szélesebb olvasóközönség figyelmét a jezsuita oktatás, a missziók és persze a Jézus Társasága politikai szerepvállalásának veszélyeire.

Az 1610-es és 1620-as évek olvasóközönségének konfesszionális szerkezetéhez, továbbá a jezsuiták felső-magyarországi helyzetéhez képest komoly változások mentek végbe az 1650-es és 1660-as években. Erre is alapozva feltételeztem, hogy a jezsuitaellenesség szerves részét képezte a magyar református identitásnak, továbbá hogy a jezsuitaellenességnek komoly szerepe lehetett a magyar református konfesszionalizáció alakulásában is.

II. Szövegek és kutatási módszer

A nemzetközi jezsuitaellenes iratok egyik jellegzetes darabját, a *Fides Iesv et Iesvitravm*ot Kecskeméti C. János fordította magyar nyelvre. A nyomtatványt Bártfán adták ki 1619-ben. Abban az évben, mikor a Jézus Társasága tagjainak menekülniük kellett Felső-Magyarországról Bethlen Gábor, Rákóczi György és a cseh szövetséges protestáns hadak elől. Kecskeméti C. János *Fides Iesv et Iesvitravm*-fordítása előtt – a bibliográfiai szakirodalom szerint – az iratnak hat latin kiadása született. Kecskeméti C. munkája az utolsón, a határozott módosításokat tartalmazó 1610-es latin, oppenheimi kiadáson nyugszik. A 17. század első *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadását valószínűleg Pécseli Király Imre és heidelbergi tanulótársai készítették és adták ki Makai Máté, református nagyszombati iskolamester kérésére. A korábbi kiadásokat felhasználva és szembevető módosításokat eszközölve oly módon nyomtatták Oppenheimben a *Fides Iesv et Iesvitarvm*ot, hogy a kész munka megfelelhessen a felső-magyarországi területek konfesszionális polémiáinak.

Kecskeméti C. János az *Az papistak közöt es mi közöttünk vetelkedesre vettetet, három fő articulusokról...* című kötete huszonegy *polemikus prédikációt* tartalmaz a keresztségről, úrvacsoráról és az Antikrisztusról. Kecskeméti C. jezsuitaellenes és ungvári hitvitázói tevékenységének 1617–1620 közé eső időszakának fontos termékeként e prédikációkat csak később adták ki Bártfán, 1622-ben. Mivel az első tizenegy szentbeszédét a két protestáns szakramentumról a katekézis jellemzi, ezért elsőként azt vizsgáltam, ahogy e katekézissel Kecskeméti C. János megkísérli megformálni az igaz református hívekből álló ungvári közösségét. Mindezzel igyekeztem rávilágítani a magyar református konfesszionalizáció egyik korai szakaszára is a 17. század első felében. Feltételezésemet Kecskeméti C.-nek azokra a didaktikus és polemikus állításaira alapoztam, amelyekben nagy erőt fordít arra, hogy kialakítsa hallgatóságában az általa „igaz kereszténynek” nevezett református tudatú hívők csoprotját

Míg az első szakasz prédikációi a katekézis didaktikusságát hasznosítják, addig a második, Antikrisztusról szólók már a *János jelenéseinek* 12. fejezetéből válogatott verseket kommentálják. E két külön egységet Kecskeméti C.-nek az „igaz keresztények” ungvári református közösséget megformálni kívánó szándéka fűzi egységbe. Ez az erőfeszítése ismét csak a magyar református konfesszionalizáció egy korai szakaszára enged rálátást: e folyamatban Kecskeméti C. először alapvető hittanításokat közvetít a két szakramentumról a katekézis segítségével, majd meg is különbözteti azokat az 1615-ös, homonnai alapítású kollégium jezsuitái által népszerűsített katolikus tanoktól.

Ez a katekézis telejsedik ki tíz Antikrisztus-kommentárjában, melyekkel az igaz és református hit nyílt megvallására ösztönzi hallgatóságát. Ez a prédikatori feladat pedig Ungváron azért lehetett kiemelten lényeges, mert a jezsuita missziók tridenti katolicizmust népszerűsítő tevékenysége a protestáns lakosság megtérítését is célozta.

A Kecskeméti C. János által magyarra fordított, eredetileg William Perkins tollából származó *Catholicvs reformatvs*-ban főképp azt vizsgáltam, ahogy Kecskeméti C. János nem csupán magát a szöveget, hanem a perkinsi argumentációs technikát is felhasználta saját, *Felelet* című vitairatában és az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című prédikációiban. Az 1613-as kiadású pázmányi *Kalauz* 13. könyve ellen írt *Feleletében* elsősorban a protestáns és katolikus egzegézis különbségeinek leírására fókuszáltam. Ebben a kutatásban próbáltam kimutatni, hogy ezek a Kecskeméti C. János által hangsúlyozott különbségek fontos szerepet játszhattak a református identitás kialakításában is. Mindemellett rámutattam Kecskeméti C. János apokaliptikus beszédmódjára is. Ez a Kecskeméti C. argumetációját jellemző apokaliptikus, és persze főként jezsuitaellenes beszédmód mint egyik jellegzetes vonása az Ungvárhoz köthető, 1617 és 1620 között keletkezett műveinek, alapjaiban határozza meg prédikatori munkáját. Meglátásom, hogy Kecskeméti C. apokaliptikus jezsuitaellenességének alapja a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-hoz Johann Marbach által írt *Praefatio*. Fontos tudatosítani, hogy ez az apokaliptikus beszédmód nem

csupán az általa összeállított polemikus prédikációiban és *Feleletében* van jelen, hanem a másik fordításában: az eredetileg katolikusellenes, William Perkins által írt *Catholicvs reformatvs*-ban is. Köszönhetően Kecskeméti C. saját *Prefatiójának*, melyet a saját maga által készített fordításához írt, ez az eredetileg katolikusellenes munka is határozottan jezsuitaellenes felhangot kap.

Disszertációm következő fejezetében Alvinczi Péter egyik politikai művét, a *Defensiót* vizsgáltam. A *Defensio* fókuszában a jezsuiták rendkívül megtévesztő kommunikációja áll, mely magába foglalja, legalábbis Alvinczi közvetítésében, a kazuisztikát, ekvivokációt (talán a mentális reservációt) és a retorikai valószínűt. A *Defensio* szövegében Alvinczi e félrevezető kommunikációt egyszerűen hazugságnak minősíti. Fontos itt megjegyezni, hogy Alvinczi Péter antijezsuitizmusa sokkal inkább politikai, mintsem teológiai, ezért nála a jezsuiták szemfényvesztő beszédmódjának hatásai a politikai tartalmakhoz kötődnek. A jezsuita hazudozás fő célja, Alvinczi szemszögéből, hogy ennek segítségével meggyőzzék megtérítsék a magyar nemességet. Ilyen értelemben e retorika némiképp kötődik az ún. „Adelskonfessionalisierung” témaköréhez is. S végül Alvinczi Péter a *Defensióban* számtalanszor jellemzi a rendtagokat állatként, elsősorban démonizálásuk érdekében. E képek segítségével pedig általában a politikailag aktív Jézus Társasága sátáni eredetét hangsúlyozza.

Figyelembe véve mindezt, a *Defensióban* e félrevezető, Alvinczi által közvetített jezsuita kommunikációt tettem meg vizsgálatom tárgyául. A szövegek főként retorikai elemzésével megkíséreltem ráirányítani a figyelmet arra, ahogy Alvinczi Péter megképzti ezt a közölni kívánt és rendkívül negatív jezsuita képet. Fontos lehet megjegyezni, hogy Alvinczi politikai jezsuitaellenessége a latin *Aphorismi doctrinae iesviatrvmnak*, vagyis Alvinczi egyik szövegforrásának eredménye. Ez a munka tizenhat jezsuita aforizmat foglal magába. Ezekben az anonym szerző kijelenti, hogy ezek az aforizmák a jezsuitáktól származnak, s mivel ők írták őket, ékes bizonyítékai politikai jelenlétüknek. Alvinczi a *Defensióban* elsősorban arra használja a *Aphorismi doctrinae iesviatrvmot*, hogy hiteletelenítse a rend tagjait – az esztergomi érsek

Pázmány Péterrel együtt –, továbbá hogy figyelmeztesse a magyar nemességet a jezsuiták veszélyes és megosztó politikai tevékenységére.

Munkám utolsó két fejezetét a *Jesvita paterek titkai* és az *Egy veres tromsfosdi* című munkáknak szenteltem. Mindkét mű Czeglédi P. Istvánhoz, Kassa prédikátorához köthető. A *Jesvita paterek titkai* című satirikus dialógus egy novícius és egy páter professzor beszélgetése, s mint ilyen a gúnnyal és a kinevettetéssel hitelteleníti a jezsuitákat. Az 1657-es, váradi kiadású *Jesvita paterek titkaival* kapcsolatos fő célomnak tekintetem, hogy a választott szövegrészekkel rámutassak erre a satirikusságra, és hogy a dialógus jezsuitaellenes argumentumainak vázlatos ismertetését adjam. A jezsuitaellenes argumentumok a következők: Loyolai Ignác eredete és szentté változtatása, vak engedelmesség, pápai felsőség, fogadás betartása, gyónási titok, és végül az ekvivokáció/mentális rezerváció. Egyik fő feltevésem volt, hogy a fordítás helyszíne nem Várad, hanem Kassa, s így a fordító pedig Czeglédi P. István lehet. Az összegyűlt adatok, mint például a jezsuiták fokozott jelenléte Kassán, továbbá a város új alapítású református és katolikus egyházainak felekezeti feszültségei, vagy a Czeglédi P.-t jellemző satirikus hang, arra engednek következtetni, hogy esetleg helytálló lehet a feltételezésem..

Munkám utolsóként elemzett irata az *Egy veres tromsfosdi* című vitairat volt. A Kis Imre, vagyis a sárospataki reformátusok egyik fő jezsuita ellenlábasára ellen írt vitairatot hagyományosan Czeglédi P. Istvánhoz köti a kutatás. Szövegelemzéseimben megkísértem rávilágítani a kiadvány kettős szerkezetére, valamint a *Fides Iesv et Iesvitarvmmal* való feltételezett hasonlóságaira. Továbbá bemutattam a szöveg Czeglédi P. által felmutatott satirikus antijezsuita retorikáját is.

III. Kutatási eredmények

Tudomásom szerint a jezsuitaellenes argumentációról, annak a református identitásalakulásra gyakorolt hatásairól összefoglaló munka még nem készült. Így eredményeim talán új információval szolgálhatnak egyrészt a 17. századi jezsuita történeti kutatás számára, másrészt rávilágíthatnak a jezsuitaellenesség irodalmi jelentőségére is.

Disszertációmban kísérletet tettem a jezsuitaellenesség református identitásalakulásra gyakorolt hatásainak nemcsak teológiai, hanem politikai jelentőségének bemutatására is. Ez a potestáns jezsuitaellenesség mint a 17. század elejének általános európai jelensége, Felső-Magyarországon eltérő folyamatok megmutatására lehet alkalmas. Felső-Magyarországon ugyanis a politikai és teológiai argumentáció megközelítőleg egyszerre jelentkezett; legalábbis Kecskeméti C. János és Alvinczi Péter műveinek tanúsága szerint. Továbbá a jezsuiták megjelenése, hosszú távú jelenléte és komolyabb polemikus tevékenysége szintén a 17. század elejére tehető. Azonban a nyugat-európai antijezsuitizmus dinamikájában, ettől eltérően, másfajta folyamatok figyelhetők meg, mint a felső-magyarországi régióban. A legfontosabb változások a nyugat-európai jezsuitaellenességben az 1580-as évekre tehetők, mikor is a teológiai és politikai argumentáció elvált egymástól. Egyrészt tehát kiolvasható, hogy a nyugat-európai jezsuitaellenesség genezise egy hosszabb folyamat eredménye, másrészt elég világosan látszik, hogy egy viszonylag jól kimunkált antijezsuita fegyverkészlet érkezett a magyar területekre.

Ahogy azt fentebb említettem, az 1650-es és 1660-as évekre a nagyközönség felekezeti struktúrájában és a jezsuiták felső-magyarországi helyzetében komoly változások történtek. Úgy gondolom, hogy e változások kielégítő magyarázattal szolgálhatnak arra a fő kérdésemre is, hogy a *Jesvita paterek titkai* mint egy népszerűbb hangvételű szatirikus dialógus miért 1657-ben, és az 1619-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* mint komoly teológiai munka, miért a református konfesszionalizáció kezdetén jelent meg.

Választott szövegeim, úgy gondolom, bizonyos esetekben rámutathatnak a református tudatalakulásra és a református konfesszionizáció bizonyos szakaszaira. Kecskeméti C. János, Alvinczi Péter és Czeglédi P. István kiadványai, reményeim szerint, képesek bemutatni a jezsuitaellenességben tapasztalható változatosságot, továbbá azok hatásait a református tudatalakulás és a református konfesszionizáció folyamatában.

IV. A publikációk listája a kutatás témájában

SZOLNOKI Zsolt, „A *Mysteria patrum iesvitarum* szerzőségi kérdései”, in *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2016. november 17.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. MAJOR Ágnes és KÁLI Anita, 7–13 (Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományos és Nemzetközi Rektorhelyettesi Titkárság, 2017).

SZOLNOKI Zsolt, „Loyolai Ignác »eredete« és »mennyei szenté változtatása« a *Jesvita paterek titkai* című nyomtatványban”, in *Tavaszi Szél 2017 Konferencia: Konferenciakötet II, Kar szekciókiadványa*, szerk. KERESZTES Gábor, 95–101 (Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége [DOSz], 2017).

SZOLNOKI Zsolt, „Javaslat a *Jesvita paterek titkai* ismeretlen fordítójának személyére”, in *Reformatio nostra – Szellemi protestáns műhelyek: Tanulmányok*, szerk. GYULAI Éva és TASI Réka, 58–77 (Miskolc, MTA Miskolci Területi Bizottsága, 2018).

SZOLNOKI Zsolt, „Czeplédi P. István *Egy veres tromfosdit iádtzó...* című munkája és annak egyik lehetséges forrása”, in *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2017. november 30.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. SCHÄFFER Anett, 3–9 (Miskolc, Miskolci Egyetem, 2018).

SZOLNOKI Zsolt, „A katekézis szerepe Kecskeméti C. János ungvári prédikációiban: Egy »igaz vallású keresztyén« közösség kialakítására tett kísérlet?”, *Sárospataki Füzetek*, 3 (2018), 57–72.

SZOLNOKI Zsolt, „Kecskeméti C. János vitája a teljes átlényegülésről”, in *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI

N. László, 287–300 (Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018).

SZOLNOKI Zsolt, „Az »igényre szabott« *Fides Iesv et Iesvitarvm?*”, *Egyháztörténeti Szemle*, 2 (2018), 3–21.

SZOLNOKI Zsolt, „Felekezetiesedés és egzegézis Kecskeméti C. János prédikációiban: Egy »igaz vallású keresztyén« közösség kialakítására tett kísérlet?”, *Sárospataki Füzetek*, 4 (2018), 135–152.

SZOLNOKI Zsolt, „Címlapok tükrében: Egy jezsuitaellenes kiadvány 17. századi sikertörténete”, *Partium: Irodalmi Művészeti Közéleti Folyóirat*, 3 (2019), 88–99.

SZOLNOKI Zsolt, „Egy jezsuitaellenes argumentum interkonfesszionális helyzetben”, in *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, *Reciti konferenciakötetek* 8, 115–127 (Budapest: reciti, 2020).